

*Сергій Миколайович Кіржаєв,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

З ЛИСТУВАННЯ М. П. ДРАГОМАНОВА: ДВА НЕВІДОМИХ ЛИСТИ ДО М. В. ВОДОВОЗОВА 1894 Р.

Уперше до наукового обігу залучаються маловідомі листи визначного українського вченого, політика, публіциста Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895). Написані в останній період життя вченого два його листи до молодого економіста і публіциста Миколи Васильовича Водовозова (1870–1896) розширюють джерельну базу не лише для біографів Драгоманова. Вони є свідченням його зв'язків з російськими лібералами, які пізніше склали ядро партії конституційних демократів.

Ключові слова: М. П. Драгоманов, М. В. Водовозов, листування.

Постать Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) і за життя, й після смерті залишається однією з найбільш суперечливих серед великих українців. І причиною тому є неоднозначність і широта трактування понять політичного українства, патріотизму, лібералізму, соціалізму і революційного радикалізму тощо, навіть крізь призму «значущого іншого»¹.

Критичний розум самого Драгоманова – вченого, політика, публіциста – завжди «будував» підвалини для різноманітних оцінок його особистості і впливу як з лівого, так і з правого таборів, як «інтернаціоналістів», так і націоналістів. У Драгоманова завжди знаходили думки й цитати за для апологетики його месіанства або для жорсткої критики його як «злого генія» України. Для критиків залишається незмінною та позиція, що федералізм Драгоманова затримав розвиток української політичної самосвідомості на десятки років.

При цьому надзвичайна вагомість особистості Драгоманова в системі цінностей ліберально-демократичної опозиції в Росії, його місце в суспільно-політичному русі Росії та України визначилися майже відразу після його смерті. Втім контраверсійною залишається оцінка сприйняття Драгоманова як предтечі кадетизму в Росії. Для російських лібералів завжди найважливішим і найвагомим був демократизм Драгоманова, його федералізм і загальнорусизм у питанні стосовно політичного майбутнього українців.

Друковане «драгоманознавство» налічує сьогодні сотні книжок і тисячі статей, опублікованих документів та листування².

У сучасній українській історіографії можна побачити неабияку активність у галузі «драгоманознавства»³, в російській – спеціальних досліджень менше⁴.

Зв'язки Драгоманова з російськими лібералами широковідомі, але недостатньо вивчені, через що важливою є публікація листів М. П. Драгоманова до О. В. Гольштейн та В. І. Вернадського⁵.

Інтерес, на наш погляд, становлять і виявлені в фонді В. І. Вернадського у Москві два листи Драгоманова до певного Миколи Васильовича. І хоча вони не атрибутовані й зберігаються в одній справі з листами Драгоманова до Вернадського, зміст листів дає повне право визначити адресата – це економіст і публіцист Микола Васильович Водовозов (1870–1896).

Сьогодні про нього відомо лише фахівцям, останні більш-менш розгорнуті замітки лишилися в біографічних довідниках першої третини ХХ ст.⁶

На жаль, нам невідома доля архіву М. В. Водовозова, тому джерелами стають саме довідники і деякі згадки в літературі.

Коротке, проте яскраве життя Миколи Васильовича Водовозова обірвала головна хвороба ХІХ ст. – і хвороба не тільки «тюрми і суми» – туберкульоз (сухоти). Він був сином відомого педагога і дитячого письменника Василя Івановича Водовозова (1825–1886) і не менш відомої письменниці Єлизавети Миколаївни Водовозової (1844–1923). Микола Васильович ще дитиною виявляв видатні здібності, чим в гімназії звертав на себе увагу. Його твори відрізнялися оригінальністю думки і блискучою формою, начитаністю і вмінням справлятися з великим обсягом матеріалу⁷. Був організатором і учасником гімназичних гуртків самоосвіти в Петербурзі. Навчався в 1889–1891 рр. на юридичному факультеті Петербурзького університету, проте був виключений за участь у студентських заворушеннях. Отримав дозвіл продовжити освіту на юридичному факультеті Дерптського університету, де також увійшов до студентського соціал-демократичного гуртка, засновником якого був поляк М. Лісник. 1894 р. склав державні іспити при юридичній випробувальній комісії Московського університету. Ще в студентські роки дебютував у літературі рецензіями в «Книжном Вестнике», «Русской Старине», а в «Русской мысли» опублікував статтю «Фурье. Опыт критического обзора учения» (1892, № 9) – у переробленому й оновленому вигляді ця робота довго залишалася найкращим з усього написаного про Фур'є російською мовою⁸. 1893 р. написав статтю на захист російських марксистів проти випадів В. П. Воронцова (1847–1918) в його «спробах обґрунтування народництва». Стаття Водовозова в той час, однак, не могла бути надрукована і вперше побачила світ лише в 2-му виданні його «Экономических этюдов» (1907).

У 1894 р. за кордоном Водовозов докладно знайомиться з бельгійським робочим і кооперативним рухом, результатом чого стали його стаття «Рабочее движение в Бельгии» і кореспонденція в «Русских ведомостях». Він також встиг випустити 2 томи книги «Землевладение и сельское хозяйство» (М., 1896; 2-е изд., СПб., 1905), книжку «Роберт Мальтус. Его жизнь и научная деятельность. Биографический очерк» у серії біографічних видань Ф. Ф. Павленкова (СПб., 1895), переклав російською книгу Е. Магайма «Професійні спілки» (1895), яку видав зі своїми передмовою та примітками⁹. Автор низки статей в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона», в тому числі про поняття «коммунизм», «коллективизм», «католический социализм» тощо.

Після смерті Водовозова були видані його «Экономические этюды» (М., 1897) – серед них «Учение Мальтуса о народонаселении», «Экономические идеи французских католиков», нариси з історії робітничого руху в Бельгії, а також стосовно ідей і партій у США¹⁰.

Спільно зі своєю дружиною Марією Іванівною Водовозовою (уродж. Токмакова, 1869–1954) він заснував «Издательство М. И. Водовозовой», яке стало першим легальним марксистським видавництвом у Росії. В цьому видавництві вийшли, зокрема, книги В. Ільїна (В. І. Леніна) «Экономические этюды и статьи» (1898) та «Развитие капитализма в России» (1899). М. В. Водовозов, як і П. Б. Струве та інші легальні марксисты, був під негласним наглядом поліції¹¹.

Помер М. В. Водовозов у Відні, поховали його на Полікуровському кладовищі в Ялті. Некрологи подали, зокрема, В. Г. Короленко («Русское богатство», 1896, № 7, с. 179–182); С. М. Булгаков («Русские ведомости», 1896, 1 июня, № 149), П. Б. Струве (в статті «Экономические этюды» М. В. Водовозова – «Новое слово», 1897, № 9, с. 56–62).

Слід зазначити, що старший брат М. В. Водовозова Василь Васильович Водовозов (1864–1933) – також відомий публіцист, історик, економіст. Був близьким знайомим В. І. Вернадського зі студентських років, член «Союза освобождения» (1904–1905), долучався до «трудовиків», обирався членом ЦК (1917). За відрядженням Наркомосу РРФСР у 1922 р. виїхав до Берліна і назад не повернувся, жив у Чехословаччині. Член Союзу російських письменників і журналістів у Празі, співпрацював у газеті «Дни»¹².

Історія знайомства М. В. Водовозова з М. П. Драгомановим нам достеменно невідома, можливо це сталося на початку 1890-х років. Можна лише припустити, що вона якимось чином пов'язана зі знайомством його брата В. В. Водовозова і членів «Приютинського братства», а саме В. І. Вернадського¹³, І. М. Гревса, С. Ф. і О. П. Ольденбургів, із Олександром Васильовою та Володимиром Августовичем Гольштейнами в Парижі у 1887 –

на початку 1890-х років¹⁴. Саме родину Гольштейнів на авеню Ваграм часто відвідував Драгоманов, навіть коли переїхав 1889 р. з Женеви до Софії.

Є також вірогідність того, що знайомство могло відбутися через П. Б. Струве, який ще студентом Петербурзького університету познайомився 1889 р. з Драгомановим у Медоні під Парижем на прощальному прийомі (перед від'їздом до Софії) за участю 8-ми або 10-ти молодих лібералів із Росії¹⁵.

М. В. Водовозова М. П. Драгоманов згадував у листі до О. В. Гольштейн лише в червні 1894 р.: «Ну что же, Гревс уже появился? Верно он водворился где-нибудь на Латинке, и Вы по вторникам отравляеетесь вместе в какой-нибудь гарготке. Следовало бы на это стихи написать, да моя муза на этот раз не прилетела на встречу Гревса. М[ожет] б[ыть], в сем виноват сам Гревс, который собрался написать мне только в недавнее время, через Водовозова. Сей юноша все здесь, – да только шансы имеет российские: полетел в Белград смотреть революцию, – а там ее не оказалось, – а тем часом здесь революция маленькая вышла. Прилетел сюда, – а тут уже спокойно. – Снилось татарину каша, да ложки не было; лег спать с ложкой, да каши не видал. – А юноша хороший, – вроде брата, только больше немного тертый, – но все еще российских смелей в носу имеет немало. И ему мало, чтоб было дело, – а подавай великое дело, перемену всего туалета, – а иначе – «наплевать»!), – писав Драгоманов в листі з Софії 1/13 червня 1894 р.¹⁶

Виходячи з листування, Драгоманов не лише критикував «толстовство» членів «Приютинського братства», але й допомагав у зв'язках задля подальших наукових студій (зокрема, Гревсу), намагався розширити через них контакти з демократичними колами в Росії, знайти фінансову підтримку для видання, наприклад, листів Бакуніна¹⁷. П. Б. Струве, І. М. Гревс і Б. О. Кістяківський були серед видавців політичних творів М. П. Драгоманова¹⁸, саме Гревс 1893 р. познайомив з Драгомановим П. М. Мілюкова в Парижі у Гольштейнів¹⁹.

Власне це коло спілкування Драгоманова, абсолютна більшість членів якого стояла біля витоків конституційно-демократичної партії Росії, й дало підставу для тези Гревса про те, що Драгоманов був «родоначальником партії Народної свободи»²⁰, а також для полеміки щодо його «політичної спадщини»²¹.

На жаль, є дуже мало інформації щодо листування М. П. Драгоманова із зазначеним колом осіб²², тому його два листи до М. В. Водовозова можуть додати декілька цікавих штрихів до історії цих стосунків.

Текст листів, які зберігаються в Архіві Російської АН (Москва), подано без змін, авторські скорочення розкриті в [], можливе прочитання важкорозбірливих слів також подане в []. Те, що додане від укладача, зазначено у <>.

**ЛИСТИ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ДРАГОМАНОВА
ДО МИКОЛИ ВАСИЛЬОВИЧА ВОДОВОЗОВА**

5/17 янв[аря] [18]94.

Улица Денкоглу, София

Дорогой Николай Васильевич,

Много я виновен перед Вами, давно собираюсь писать, но парализуюсь то недугом, то страхом, что мое письмо уже не застанет Вас в Париже. Недуг, – в последний [месяц] инфлюенца презлющая, захватившая весь дом с прислугой, – решительно не давала мне что-либо делать, кроме *stricte** служебного и начатого, почему и Бакунин запоздал²³. Но теперь Бакунин пойдет, зависит только от Кузьмы²⁴.

Большой грех делаете Вы, едучи в Питер в такую погоду, и да не накажет Вас Бог за сей грех! Но коль Вы уже едете, то дам поручение. Найдите в Питере Ег[ора] Ег[оровича] Цветковского²⁵, учителя в военных гимназиях. Живет он на Мытной Набережной, но № не помню. Узнаете от Мордовцева²⁶ (Столярный переулок, 6). Это лучше, чем через адр[есный] стол. С Морд[овцевым] поговорите при сем о Галиции и [придете] к большей энергии.

Цв[етковск]ого спросите, получил ли он мое письмо в ответ на то, которое передал мне Гревс²⁷. Мое письмо [пошло] «бабушке», т. е. Наталии Ивановне Баулер²⁸ (матери Ал[ександры] В[асильевны] Гольшт[ейн]²⁹) в здании Штаба военного округа у полк[овника] Баулера³⁰. Это письмо д[олжен] б[ыл] взять Гревс и отдать Цв[етковскому], – да Гревс [предался] курсам, и я от него [ответа] не имею. Цв[етковский] – мой старый товарищ, и Вы с ним можете поговорить обо всем меня касающемся и меня интересующем, особенно о Галиции. Скажите ему, что если хочет, может переписываться со мною через «бабушку», отдавая ей письма и получая ответы.

Да и Вы о себе подавайте вести да выезжайте скорее и в страны цивилизованные. Ведь Вы литератор, а не конспиратор, а потому даже лучше можете служить отечеству из Европы.

Пожмите руку себе, и Марьи Ивановне, и Варваре Ивановне³¹ от нас обоих.

Ваш М. Драг[оманов]

Б[удьте] д[обры], отдайте Морд[овце]ву 1 экз[емпляр] моего болгарского [исчадия]**³², которое посылаю Ольден[бургу]³³, и скажите, что 1<-ю> половину я передал через Гревса.

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 546, арк. 8–9.

* Строго (фр.) – Уклад.

** Умвие прочитання. – Уклад.

19 янв[аря] [18]94.

Дорогой Николай Васильевич,

Сейчас получил Ваше письмо и спешу ответить. Прежде всего по поводу Бельгии. Там у меня двое знакомых – заочных: в Charleroi – Hins³⁴, проф[ессор] в Athenée (бывший член интернационала, потом частный учитель где-то в России, теперь проф[ессор] греч[еской] филологии и отчасти фольклорист), и в Брюсселе – L. Bertrand³⁵, редактор какой-то теперь социал[истической] газеты. На случай нужды прилагаю карточку свою.

Письмо Ваше очень интересно, хотя [что-то] я в нем не разобрал. Вы скажете: не мне бы жаловаться на почерк. Но я пишу просто скверно через то, что рука дрожит, а Вы пишете хорошо, но скверно. Исправтесь, молодой человек.

То, что Вы рассказываете о «Р[усском] Бог[атстве]», утверждает меня в хуторизме больших городов, большем иногда, чем в хуторах полтавских. В последних люди поумнее тех и знают, что живут в хуторе и потому боятся показаться хуторянами и воздерживаются от многого хуторского. А в больших, да еще таких, как Питер, где «стоять вольно» все-таки не позволено, люди все-таки живут по нормам, но считают, что в их норе именно пуп земли и находится. Ну, и дурят! – Я думаю, что в нынешнюю пору лечение – это [преследовать] некоторый эклектизм. Пусть хутора хоть познакомятся друг с другом, соблюдая правила вежливости. А дальше можно будет разобраться. А иначе произойдет взаимное зуболоманье, еще более вредное, чем в 60-е годы.

Со мной делаются чудеса. Дней 5 совсем без голоса. Возвращение ли это моей парализии*, что была два года назад от давления аневризмы на nervus recurrens** , или это последний акт моей чудной, подобной инфлюенце болезни, которая длится уже месяца 1½ – 2, – как думает доктор, или нечто третье, – не знаю, да здесь, м[ожет] б[ыть], и не узнаю³⁶. Но все равно: «умер ли Данило, или болячка задавила»³⁷, а дело в том, что для профессуры я [опять] инвалид. Надолго ли? Надо ли будет подавать в отставку? Что делать затем, да еще среди зимы? Вот вопросы!

Пока лежу и пишу о Прометее и подобных вещах, читая самый [чистейший] классицизм: Гезиода, Эсхила, Овидия, Библию и т. п. Хочется написать по-малорусски книги, две брошюры, чтобы были и ученые, и мужицкие, – одну Повести о завистливых богах (Зевс, Иегова и т. п.), – а другую Рай и прогресс (поступ, по-нашему)³⁸. Хочется поймать среди народа черта за самые рога, т. е. ударить на основы консерватизма: идеи: 1) что разум – буйство против бога и 2) что свет идет к худшему, – а вместе изложить рост идеи о прогрессе, к которой привязываются все новые стремления. Мы их хотим привить народу, но без основы теории прогресса и при [крепости] консервативной или ретроспективной теории ничего, кроме правил, не можем. – Первая брошюра уже готова и печатается в «Хліборобе» (Галиция)³⁹, – авось прокуроры польские пропустят.

* Параліч (фр. – paralyisie, болг. – парализия). – Уклад.

** Очевидно, зворотний гортанный нерв (лат. – nervus laryngeus recurrens). – Уклад.

Был сейчас доктор и смотрел меня с ларингоскопом: нашел поражение [левого] голосника не полное, но такое все-таки, что говорить нельзя сколько-нибудь по-человечески. Говорит: *Il ne faut pas perché le courage, monsieur le professeur! – Oui, – il ne faut pas – mais qu'est ce qu'il faut faire avec tout mon courage?!** Выиграть 200000 1-го марта⁴⁰. *Speriamo!*^{**}

Больше нового ничего не имею сообщить, – разве прибавлю, что сегодня утром у болгар родился наследник престола⁴¹ – и что софийцы этому рады. Даже наша служанка целых 2 недели постоянно говорит о том, что *ще дойде князче!*^{***} Приходили из училища⁴² звать и меня идти во дворец с поздравлениями. Я, конечно, не пошел, по болезни, но моя жена⁴³ заехала во дворец расписаться в книге. Если увидите Александра III⁴⁴, то скажите, чтобы не усматривал в сем измену [природному] государю, а лишь любезность за любезность: так новый год князь Ф[еодинанд] передал мне поздравление через мою дочь⁴⁵ и при том в столь любезных выражениях, что надо быть совсем невежей, чтобы не поздравить их с «семейной радостью».

А вот разве новость: будет печататься, только не здесь, – продолжение тех документов, которые вышли здесь: о заговорах, устраиваемых русским мин[истерством] ин[остранных] дел в Болгарии. На этот раз пойдет Румыния и Сербия. Говорят, будут сведения и вообще о шпионстве русских в Бухаресте и о предательстве некоторых нигилистов⁴⁶. Что-то, говорят, и о Тихомирове⁴⁷ будет. Авось это отобьет охоту у «В[естника] Европы» полемизировать с ним⁴⁸. Как, право, не стыдно!

А все таки, что будет с Вашей статьей о **** социалистах?

Напишите мне заглавие той английской книги по истории социальной философии⁴⁹, что я у Вас видел. Я затерял свою заметку. Всего Вам лучшего всем 4-м от нас 3-х. Искренне преданный

М. Драг[оманов]

РАН, ф. 518, оп. 3, спр. 546, арк. 10–11 зв.

¹ Див., наприклад: *Іваницька С. Г.* Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890–1920-ті) // *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту.* – 2011. – Вип. 30. – С. 237–244.

² Див., зокрема, новіші бібліографічні видання: М. Драгоманов і Галичина : [бібліограф. покаж.] / [уклад: М. Гордій, Г. Домбровська, Т. Романченко ; наук. ред. Л. Зашкільняк. – Львів, 1992. – 62 с.; Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук. б-ка ім. М. Максимовича ; упоряд. М. О. Мороз, В. А. Короткий, І. І. Тіщенко. – Дрогобич : Коло, 2011. – 738 с.; а також

* Вам не слід перевтомлюватися, пане професоре! – Так. – Не треба, але що робити з усім моїм навантаженням (*фр.*) – *Уклад.*

** Сподіваємося (*італ.*) – *Уклад.*

*** Прийде княжич (*болг.*) – *Уклад.*

**** Далі незрозуміле скорочення, можливо, «пр.» (пр[очих]) або «хр.» чи «гр.» – *Уклад.*

бібліографічну частину в: Драгоманов – історик : каталог виставки до 185-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упоряд.: Н. І. Тарасова, Ю. І. Левченко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – 137 с.; і статях Ю. Ю. Куценка – далі.

³ Див., зокрема: *Куценко Ю. Ю.* 1) Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку // Література та культура Полісся. – Вип. 63: Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами / [відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 162–185; 2) Історіографічні образи М. П. Драгоманова в гуманітаристиці кін. XIX – поч. XX ст. // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2012. – С. 280–288; 3) Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 24. – С. 146–168; 4) Постать і спадщина М. Драгоманова в українській історіографії : стереотипи й канон // Укр. іст. журнал. – 2015. – № 4. – С. 139–148.

⁴ Див., наприклад: *Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш.* М. П. Драгоманов и П. Н. Милуков о самоуправлении и федерализме // Русская эмиграция до 1917 – лаборатория либеральной и революционной мысли. – СПб., 1997. – С. 70–89; *Задорожнюк И., Лаврик Э.* Централизм, самоуправление и региональная идентичность славянства. Наследие М. П. Драгоманова // Свободная мысль. – Москва, 2007. – № 1. – С. 177–192; *Кудряшова В. Н.* М. П. Драгоманов и русские социалисты : дискуссия о федерализме // Вест. Томского гос. ун-та. – 2010. – № 336 (июль). – С. 82–85; *Тесля А. А.* 1) Народнический национализм Михаила Драгоманова (1860-е – 1-я пол. 1880-х гг.) // Вопросы национализма. – 2014. – № 19. – С. 152–164; 2) Национально-политические взгляды М. П. Драгоманова : 1888–1895 гг. // Социолог. обозрение. – 2016. – Т. 15, № 1. – С. 94–111; *Матвеев В. А.* Идея восточнославянской федерации в исторической публицистике М. П. Драгоманова // Голос минувшего : Кубанский ист. журнал. – 2016. – Т. 3/4, № 3/4. – С. 27–43; *Карнишин В. Ю.* 1) Историко-графические интерпретации научного творчества М. П. Драгоманова // Наука. Общество. Государство. – 2014. – № 1. – С. 1–9; 2) Политико-правовые воззрения М. П. Драгоманова : украинский контекст // Право : История, Теория, Практика : сб. ст. и материалов. – Брянск, 2016. – С. 248–253; *Малинов А. В., Пештерова И. Ю.* Две версии областничества : Г. Н. Потанин и М. П. Драгоманов // Studia Culturae. – 2016. – Т. 1, № 27. – С. 136–149 тощо.

⁵ [Драгоманов М. Листи до О. В. та В. А. Гольштейн; включаючи листи до Ф. В. Волховського, О. В. Якунчикової, С. М. Драгоманова, Дж. Кеннана, 1881–1895] // Матеріали до історії літератури і громадської думки : листування з американських архівів : 1857–1933 / Укр. Вільна Академія Наук у США ; ред. Богдан Струмінський та ін.; вступ. ст. Марк Раєв, Марта Скорупська. – Нью-Йорк ; Торонто, 1992. – С. 37–174 (Джерела до новітньої історії України; Т. 3). [Драгоманов М. П. Листи до В. І. Вернадського, 1889–1894] // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н. – К, 2012. – С. 96–113. Див. також листи С. М. Драгоманова до Вернадського, 1939–1940 рр. // Там само. – С. 114–144.

⁶ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 82 т. Доп. т. I : Аа – Вяхирь. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1905. – С. 443; Деятели революционного

движения в России : биобиблиографический словарь : от предшественников декабристов до падения царизма. – М., 1933. – Т. 5: Социал-демократы, 1880–1904, вып. 2: В–Гм. – Стб. 898. Згадки про М. В. Водовозова можна зустріти і у спогадах його сучасників – П. М. Мілюкова, В. А. Оболенського та ін. Див. також згадки у мемуарах матері: *Водовозова Е. Н.* Из недавнего прошлого // Водовозова Е. Н. На заре жизни : в 2-х т. – М. : Худ. л-ра, 1964. – Т. 2 – С. 466.

⁷ *Богданович А. И.* Памяти Н. В. Водовозова // Богданович А. И. Годы перелома, 1895–1906 : сб. критич. ст. – СПб. : Мир Божий, 1908. – С. 40.

⁸ *Зильберфарб И. И.* Социальная философия Шарля Фурье и ее место в истории социалистической мысли первой половины XIX в. – М., 1964 – С. 438. Йдеться про посмертні видання: в «Историческом обозрении» (1899, т. 10) і окремо: *Водовозов Н. В.* Шарль Фурье. 3-е изд. – М. ; Петроград : Госиздат, 1923. – 138 с.

⁹ *Магайм Э.* Профессиональные рабочие союзы / пер. с фр. с предисл. и примеч. Н. Водовозова. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1895. – 335 с.

¹⁰ *Водовозов Н.* Экономические этюды : с портр. автора / изд. М. И. Водовозовой. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова. 1897. – 218 с.

Водовозов Н. Экономические этюды. 2-е доп. изд. / изд. М. И. Водовозовой. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1907. – [4], 505, [3] с. Окрім нарисів з першого видання – «Учение Мальтуса о народонаселении», «Рабочее движение в Бельгии», «К истории идей и партий в Соединенных Штатах», «Экономические идеи французских католиков», «Кооперативная булочная», було подано також розвідки «Мальтус», «Шарль Фурье», «Д. И. Писарев как экономист», «Кульгт разума и Верховного существа», «С чего начинается изучение политической экономии», «По поводу статей В. В. [В. П. Воронцова] о народничестве».

¹¹ *Мокшин Г. Н.* Василий Павлович Воронцов // Вопросы истории. – 2003. – № 9. – С. 66.

¹² Його архів див.: ГАРФ, ф. 539 (3 описи, 3660 справ, 1887–1933 рр.).

¹³ Див., зокрема: *Даниленко В. М.* Михайло Драгоманов у житті і світі Володимира Вернадського // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 45–54; Листування В. І. Вернадського із О. В. Гольштейн за 1890–1937 рр. див.: История полувековой дружбы / публ. А. Сергеева и А. Тюрина // Минувшее. – Вып. 18. – М., СПб. : Atheneum, Феникс, 1995. – С. 353–425.

¹⁴ Про С. Ф. Ольденбурга Драгоманов згадував у листі до Гольштейн вже 1887 р. – С. 52, Гревса и Вернадского – 1889 (с. 89–90), В. В. Водовозова – 1893 ([*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...]) – С. 52, 89–90, 134). Див. також: *Баулер А. (Гольштейн О.)* Воспоминания о М. П. Драгоманове / с предисл. проф. Г. В. Вернадского // Новый журнал (Нью-Йорк). – 1944. – № 8. – С. 321–333; *Гревс И. М.* Воспоминания о Драгоманове : научные интересы и умственный облик М. П. Драгоманова / публ. Б. В. Ананьича, Р. Ш. Ганелина // Общественная мысль в России XIX. – 1986. – С. 238–241. (обидва передр. у: Михайло Драгоманов у спогадах / уклад.: І. С. Грищенко, В. А. Короткий. – К. : Либідь, 2012. – С. 100–108, 109–113).

Студенти-випускники Петербурзького університету природничник В. І. Вернадський, філолог Д. І. Шаховської, історик І. М. Гревс, юрист О. М. Корнілов,

філолог-класик Ф. Ф. Ольденбург і сходознавець С. Ф. Ольденбург склали ядро «Приюгинського братства» – заснованого 1886 р. підпільного гуртка ліберально-толстовської спрямованості. Приютино – спільно придбана садиба для щорічних зустрічей. Члени «Братства» прожили життя як братчики, орієнтуючись на той життєвий ідеал, який задавався їхніми молодечими мріями. Див. також: *Вернадский В. И.* Памяти профессора Н. Г. Ушинского // *Природа*. – 1935. – № 2. – С. 80; *Аксенов Г. П.* Сила «Братства» // *Природа*. – 1988. – № 2. – С. 82–93; *Шаховской Д. И.* Письма о Братстве // *Звенья* : ист. альманах. – М. ; СПб., 1992. – Вып. 2. – С. 174–318.

¹⁵ *Бачинський С.* Українська друкарня в Женеві // *Наук. зб. УВАН*. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. 2. – С. 89; *Баулер А. (Гольштейн А. В.)* Воспоминания о М. П. Драгоманове // *Новый журнал (Нью-Йорк)*. – 1944. – № 8. – С. 331.

¹⁶ [*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...]. – С. 157.

¹⁷ У листі до В. Гольштейна від 18/30 грудня 1894 р. Драгоманов писав, зокрема: «Писал и Гревсу, отвечая на его запоздалый ответ. Между прочим, плакал, что В. не извещает о том, какие надежды есть на деньги на письма Б[акунина]. 1000 фр[анков], полученные от юного приятеля, давно вычерпаны, так как уже печатается 20-ый лист. Писем будет еще листа 2, да приложений и биографии листов 5, – так что я вскочу в дефицит франков на 1300–1500. – Не помню, просил ли я Гр[евса] переглянуть Correspondance Прудона и, если там что есть о Б[акуни]не, то выписать. <...> По сим двум пунктам слезная просьба Ал[ександре] В[асильев] не: вооружиться перунами и нагнать должного ужаса «всем петерб[ургским] и моск[овским] доцентам, толстистам, санскритистам, медиевистам и пр[очим] альтруистам-эгоистам», да вытянут меня грешного из омута бакунинского. Да поскорее, ибо времена не ждут. Помру – вся работа станет лент на 10–15.» ([*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...]. – С. 162).

¹⁸ *Драгоманов М. П.* Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова = *Œuvres politiques* / печатается по инициативе и на средства украинцев-демократов. Изд. ред. «Освобождения»; под ред. Б. А. Кистяковского [при участии П. Б. Струве]. – Paris : Société nouvelle de librairie et d'édition. – Т. 1. – VIII, 376 с.; Т. 2. – LX, 874 с. (у т. 2 Кістяківський також подав біографічний нарис із характеристикою Драгоманова «как политического мыслителя» – С. IX–LIX; в цьому ж томі було перевидано брошуру: *Драгоманов М. П.* Либерализм и земство в России: 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. – Genève : M. Elpidine, 1889. – 64 с. – Отд. отт. из № 1 «Свободной России»); *Драгоманов М. П.* Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1: Центры и окраины. – 486 с. Гревс і Кістяківський планували 4 томи і останній з робочою назвою «Политическая свобода и права личности» (див. передмову укладачів с. VII). В 1-му томі розгорнута стаття: *Кистяковский Б. А.* М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь. – С. IX–LXXVII. (нове видання у перекл. укр.: *Кістяківський Б. М.* П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя // *Кістяківський Б.* Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С. 275–346).

П. Б. Струве у вересні 1905 р. в передмові зазначав: «Драгоманов первый из русских публицистов дал русской демократии широкую и ясную политическую

программу. Он первый резко и отчетливо объяснил русскому обществу смысл и значение конституционного порядка и, в особенности, прав личности, начало самоуправления. Но он не был только формальным конституционалистом и чисто политическим демократом. <...> В общем и целом, политические сочинения либерала, демократа и социалиста Драгоманова останутся навсегда в русской политической литературе замечательным памятником широкой и в то же время зрелой политической мысли и неопенимым руководством живой, гибкой и поэтуому истинно революционной тактики» (*Струве П.* От редакции «Освобождения» // Собр. полит. соч. М. П. Драгоманова. – Paris, 1905. – Т. 1. – С. V–VII).

¹⁹ Див.: *Ананьин Б. В., Ганелин Р. Ш.* М. П. Драгоманов и П. Н. Милюков о самоуправлении и федерализме: Русская эмиграция до 1917 года – лаборатория либеральной и революционной мысли / под ред. Ю. Шеррер, Б. Ананьича. – СПб., 1997. – С. 83; *Милюков П. Н.* Воспоминания. (1859–1917). – М.: Современник, 1990. – Т. 1. – С. 165–166.

²⁰ *Гревс И. М.* Из политических настроений четверть века назад // Свобода и культура / под ред. С. Л. Франка, при участии П. Б. Струве. – СПб.: Тип. Труд, 1906. – Вып. 1–7 (1 апр. – 18 мая). – С. 510–513.

Гревс та Кістяківський також зазначали: «Идейная проповедь Драгоманова пополнила существенный, громадный пробел в ряду элементов, из которых состояла у нас политическая мысль: он был долгие годы единственным истинным представителем широкого конституционализма и полного понимания демократии. Он также являлся одним из немногих защитников осуществления этих великих начал путем сознательной планомерной постепенности («эволюционизма»), однако не постоянно прилаживающейся или вечно отступающей, а всегда твердо завоевывающей шаг за шагом яснонамеченные позиции, непримиримой при проведении в жизнь политического убеждения» (*Гревс И. М., Кістяківський Б. А.* От редакторов // Драгоманов М. П. Политические сочинения. – Т. 1. – М., 1908. – С. IV).

В. І. Вернадський навіть не вважав Драгоманова соціалістом, зокрема писав у щоденнику, коли перебував закордоном (записи від 21 травня та 3 липня 1923 р.): «Читаю Грушевського о Драгоманове (йдеться про книжку *Грушевський М. С.* З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – 212 с. – *Уклад.*) и [мысль] переносится в прошлое. <...>. Я помню, как М. П. [Драгоманов] говорил мне, что он так был рад увидеть во мне совпадение – необычное для молодого – с его идеями. <...> Считать Драгом[анова] социалистом нельзя, и все это у Грушевского не глубоко и белыми нитками сшито. Я помню, как после разговоров моих с Драгом[ановым] он мне высказал свою радость, что нашел во мне более молодого и столь близкого ему по настроению и полит[ическим], национ[альным] идеалам, и я думаю это верно. Я его знал уже не социалистом» (*Вернадский В. И.* Дневники: март 1921 – август 1925. – М., 1998. – С. 105, 114).

²¹ Див.: *Іваницька С. Г.* Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2011. – Вип. 31. – С. 309–314. Див. також: *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – 2-е вид. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 21–30.

²² Можна припустити, що такі листи до Драгоманова могли опинитися в переданій його дочкою Лідією Михайлівною частині архіву батька до Українського наукового інституту у Варшаві, проте його архівно-бібліотечні зібрання зникли під час Другої світової війни (*Савчук В. А.* Епістолярна спадщина Лесі Українки: джерелознавчо-текстологічний аспект : автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.01.09. – К., 2009. – С. 5).

²³ Йдеться про видання, що його готував Драгоманов: книжка вийшла друком, на який завжди бракувало грошей, вже після смерті Драгоманова: *Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву / с прилож. его памфлетов, биографии, введения и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова; с предисловием Ф. В.* – Женева : Georg et Colibraires éd., Укр. тип., 1896. – VIII, CVII, 562 с. На обкладинці заголовок фр. мовою. З приводу цього видання Драгоманов писав Феліксу Волховському(?): «Преинтересная буде штука! Зрештою, для кого? Мусила бути для «революціонерів» найбільше, та не видно, щоб вони думали чому-небудь учитись, надто з історії своєї» ([*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...] – С. 154). Книга була перевидана 1906 р. в Петербурзі зі скороченням додатків. Цікаво, що раніше за російське вийшло німецьке видання: *Michael Bakunins sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogarjow. Mit einer biographischen Einleitung, Beilagen und Erlauterungen von Prpf. Michael Dragomanow. Autorisierte Uebersetzung aus dem Russischen von Dr. Boris Minzes a.o. Prof. a.d. Hochschule zu Sofia.* – Stuttgart: Verlag der I. G. Gotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1895. – CX, 420 S. – (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten. Herausgegeben von Dr. Theodor Schiemann Professor an der Universitat Berlin. – Band 6) – у тому, зокрема: *Bakunin M. A. Biographische Skizzen und Materialien von M. Dragomanow.* – S. XI–CVIII; Briefe. – S. 1–272 (1840–1874).

Див. також: *Драгоманов М. П.* Михаил Александрович Бакунин: критико-биограф. очерк. – Казань: Тип. Д. М. Гран, 1905. – [2], 97 с.; *Бакунин М. А.* Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву / с биограф. введ. и объясн. примеч. М. П. Драгоманова. – СПб. : Изд. В. Врублевского, 1906. – 456 с.

²⁴ Ляхощкий Антон Михайлович (псевд. – Н. Кузьма, Олександр Куртієв; 1853–1918), український громадський діяч, політичний емігрант, друкар женеvської «Української громади». У 1877 р. був заарештований разом з М. Павликом та І. Франком за поширення соціалістичних ідей, рік сидів у тюрмі в Кракові. Виправданий на судовому процесі 1878 р., емігрував до Швейцарії. Працював як укладач і видавець з Драгомановим, з 1878 р. фактично керував вільною Українською друкарнею у Женеві. За його участі видано понад 100 книжок українською і російською мовами.

²⁵ Цвітковський Юрій Юрійович (1843–1913), педагог, громадський діяч. Закінчив Київський університет (1865), викладач ряду гімназій, брав участь у виданні творів Т. Шевченка. В сер. 1870-х років був одним з організаторів київської «Громади». У 1876 р. був прихильником перенесення діяльності «Громади» за кордон; брав участь в організації української друкарні в Женеві. Після відсторонення від викладання в Київській військовій гімназії переїхав 1880 р. в Петербург, де вів педагогічну роботу і не припиняв зв'язку з українськими діячами. У 1907 р.

отримав місце директора Олександрівського комерційного училища в Москві. Був близький до редакції журналу «Украинская жизнь».

²⁶ Мордовець (Сліпченко-Мордовець, Мордовцов, Мордовцев) Данило Лукич (1830–1905), історик, письменник, громадський діяч. Закінчив Петербурзький університет (1854). Один із найбільш плідних белетристів др. пол. XIX ст., перу якого належать десятки історичних романів і повістей. Писав українською і російською мовами. Автор історичних монографій «Гайдамащина», «Самозванці та понизовая вольница», «Политические движения русского народа», «Русские исторические женщины», «Русские женщины нового времени» та ін. Залишив спогади про Т. Г. Шевченка – «Из прошлого и пережитого» (1902); М. П. Драгоманова – «Про забытие» (1903) та М. І. Костомарова – «Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни» (1885–1886). Останні десять років життя проживав переважно у брата в Ростові-на-Дону.

²⁷ Гревс Іван Михайлович (1860–1941), історик, культуролог, краєзнавець, засновник петербурзької школи медієвістики, професор університету. Близький друг Вернадського з часу гуртка «Братство». Закінчив Петербурзький університет (1884). У 1889 р. став приват-доцентом цього університету. У 1890–1892 і 1894–1896 рр. працював за кордоном, у бібліотеках Рима та Парижа. Як професор викладав на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах (1892–1918) та в Петербурзькому університеті (1903–1923, 1934–1941). У 1921–1924 рр. очолював Гуманітарний відділ Петроградського екскурсійного інституту. З 1925 р. постійно співпрацював з Центральним бюро краєзнавства. Досліджував історію римського землеволодіння, середньовічної культури та побуту. Теоретик екскурсійного методу у викладанні історії. Готував до видання зібрання політичних творів Драгоманова, залишив про нього спогади (див. комент. № 14 та 18). Див. також: *Гревс И. М.* 1) М. П. Драгоманов о Тургеневе (Из вновь найденных архивов) // *Былое*. – 1925. – № 3 (31). – С. 113–130; В годы юности. За культуру // *Былое*. – 1918. – № 12. – С. 42–88; 2) В годы юности. Отрывок 2-й: После студенчества. Наше братство // *Былое*. – 1921. – № 16. – С. 137–166.

Його дружина Марія Сергіївна Гревс (уродж. Зарудна; 1860–1942), двоюрідна сестра Н. Є. Вернадської, також була членом «Приютинського братства».

І. М. Гревс і син А. В. Гольштейн від першого шлюбу геолог і палеонтолог Валеріан Миколайович Вебер (1871–1940) були друзями, а їхні дружини – кузинами.

На жаль, у нас бракує інформації, чи збереглося в якомусь вигляді листування між М. Драгомановим та І. Гревсом.

²⁸ Баулер Наталя Іванівна (уродж. Семенова), мати О. В. Гольштейн. За сімейними спогадами, вона походила з роду отамана Семенка, сподвижника Мазепи. Далі її предки служили Росії, «відредагували» прізвище, були великими власниками. Була одружена із Василем Яковичем Баулером (1822–1884), викладачем математики Першої військової гімназії в Петербурзі. У цьому шлюбі народилося троє дітей: в 1850 р. – дочка Олександра, в 1852 р. – син Аркадій, в 1854 р. – ще один син Петро, який помер у дитячому віці. В. І. Вернадський у «Хронології» за 1940 р. згадував: «Ее <О. В. Гольштейн – *Уклад*.> мати Наталія Ивановна Семенова (я ее знал старушкой, маленькой захолустной помещицей без всяких следов образования)» (*Вернадский В. И.* Дневники. 1935–1941 : в 2 кн. – М., 2008. – Кн. 2: 1939–941. – С. 156).

²⁹ Гольштейн (Гольдштейн) Олександра Василівна (уроджена Баулер, у першому шлюбі Вебер; 1850–1937), письменниця, перекладач, журналіст, лікар, активний діяч народовольських гуртків у Росії (соратниця П. Лаврова), революційного руху Д. Гарібальді в Італії, боролася за рівноправ'я жінок. Брала участь у «ходінні в народ». 1876 р. виїхала за кордон, де і проживала до кінця життя. Мешкала у Франції. Перекладала О. С. Пушкіна, К. Д. Бальмонта, М. О. Волошина на французьку мову, А. Бергсона – на російську. Дописувала в російську пресу (зокрема, «Листи з Парижа»), перекладала з англійської та французької для т. зв. «товстих» журналів. У 1891–1892 рр. у Франції організувала збір коштів для потерпілих від голоду в Росії. Тримала в Парижі салон, де збиралися російські емігранти, брала участь у Гуртку російських художників Монмартра (1903–1914). Серед тих, хто відвідував її салони та гуртки, були й громадські діячі та вчені, з котрими вона підтримувала тісний зв'язок, зокрема М. П. Драгоманов, І. М. Гревс, В. І. Вернадський, поети та письменники – Вяч. Иванов, К. Д. Бальмонт, М. О. Волошин, Ю. Балтрушайтіс, Рене Гіль, Ж. Р. Дюамель, П. Фор, філософи – А. Бергсон та багато ін. Її спогади про М. П. Драгоманова опублікував 1944 р. син В. І. Вернадського Георгій Володимирович (*Баулер А. Михаил Петрович Драгоманов // Новый журнал. – 1944. – № 8. – С. 321–333*; невдзові частково були перекладені українською: [*Гольштейн О.*] Нові спогади про М. Драгоманова // *Україна (Париж). – 1950. – № 3. – С. 170–173*). Див. також листування О. В. Гольштейн з родиною Вернадських: *История полувековой дружбы / публ. А. Сергеева, А. Тюрина // Минувшее. – Т. 18. – М., СПб.: Atheneum, Феникс, 1995. – С. 353–425.*

³⁰ Очевидно, Баулер Аркадій Васильович (1852–1919 або 1920), брат О. В. Гольштейн, випускник Миколаївського кавалерійського училища, ротмістр гвардії з 1886 р., полковник з 1892 р., генерал-майор з 1901 р., генерал-лейтенант з 1907 р. З 1888 р. перебував для доручень, з 1896 р. скарбник, а з 1901 р. в розпорядженні головнокомандувача військ гвардії і Петербурзького військового округу, інтендант Петербурзького військового округу (1904–1912). З 1912 р. у відставці. У шлюбі з Марією Іллівною Баулер (ур. Назимова 1852 (1854?) – 1917) мав трьох дочок: Наталю (1885–?), Ксенію (1886–?) та Надію (1888–1972).

³¹ Водовозова Марія Іванівна (уродж. Токмакова; 1869–1954), дочка сибірського купця, винороба і мецената Івана Федоровича Токмакова (1838–1908) і Варвари Іванівни Теплової (1850–1936). Навчалася в гімназії в Москві, а з 1890 р. – на Вищих жіночих курсах у Петербурзі, де не закінчила курсу. В маєтку батьків у Криму Марія Іванівна познайомилася з Миколою Васильовичем Водовозовим і в січні 1893 р. виїхала за нього заміж. У 1895 р. вони заснували легальне видавництво соціально-економічної літератури. У 1897 р. входила до редакції і надавала матеріальну підтримку журналу «Новое слово» (редактор П. Б. Струве), відвідувала белетристичним відділом журналу «Начало» (редактори П. Б. Струве та М. І. Туган-Барановський). У 1898 р. долучилася в Петербурзі до групи «народо-правців» і надавала їй допомогу у виданні та розповсюдженні нелегальної літератури. 1901 р. їй було заборонено проживання в столицях, столичних губерніях, університетських містах, Ризі і Ярославлі протягом 3-х років, але вже в грудні 1902 р. дозволено проживання повсюди. З 1905 р. бібліотекар Пречистенських жіночих курсів у Москві, де працювала і після 1917 р.

У М. І. Водовозової було троє дітей від першого шлюбу з М. В. Водовозовим – Олена (1893–1928), Володимир (1895–1924) і Лідія (1896–1934) і троє дітей від другого шлюбу – з Василем Костянтинівичем Хорошком (1881–1949), членом АМН СРСР, завідувачем неврологічної клініки Державного інституту фізіатрії і ортопедії, фахівцем з нервових і душевних хвороб.

Токмакова (Теплова) Варвара Івановна (1850–1936), мати М. І. Водовозової. Від 1867 р. дружина І. Ф. Токмакова. У 1870-х сім'я оселилася в Криму (масток «Олеїз» між Місхором і Корейзом). Були сусідами графині С. В. Паніної. На кошти Токмакових була побудована Корейзька лікарня, в Корейзі побудували школу на 50 місць, Народний дім, де працювали драматичний і музичний гуртки, хор, бібліотека з читальним залом. У маєтку Токмакових збиралися письменники, композитори, художники, лікарі. На дачі «Шора», яка входила в маєток Олеїз, в різні роки жили М. Горький, Ф. І. Шаляпін, М. М. Єрмолова, С. В. Рахманінов, М. В. Нестеров, революціонер Л. Б. Красін та ін.

У них було 6 дітей: Олена (1868–1945; була одружена з філософом, священиком С. М. Булгаковим); Марія (1869–1954); Сергій (1873–1913); В'ячеслав (1873–1902); Микола (1880–1940); Галина (1882–1960).

Коли будинок Токмакових в Олеїзі реквізували на початку 1930-х років Варвара Івановна переїхала до Москви і мешкала у дочок Марії і Галини.

³² Можливо, йдеться про: *Драгоманов М.* Заб'ялжжкн върху славянскитѣ религиозно-етически легенди: II. Дуалистическото миротворение. [Ч. 1. Гл. 1–3]. – София, 1892. – 60 с.; [Ч. 2. Гл. 4–6]. – София, 1893. – 66 с. (відб. з «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»). – 1892. – Кн. 8, 10).

³³ Очевидно, Ольденбург Сергій Федорович (1863–1934), сходознавець-індолог. Екстраординарний академік (1903), ординарний академік (1908), неодмінний секретар Петербурзької АН та АН СРСР (1904–1929). Директор Азіатського музею (1916–1930), згодом Інституту сходознавства АН СРСР (1930–1934). Друг В. І. Вернадського зі студентських років. Член «Приютинського братства». Депутат ІV Державної думи, член Державної ради (1912–1917). Член ЦК партії кадетів (з травня 1917 р.). Міністр народної освіти Тимчасового уряду. У 1918 р. відійшов від політичної діяльності.

³⁴ Гінс Ежен (Hins Eugène; 1839–1923), професор середньовічної історії, лідер бельгійського руху вільнодумства, засновник газети *La Pensée*, спочатку прудоніст, потім прихильник М. Бакуніна, один із засновників бельгійської секції Першого Інтернаціоналу. У 1872–1880 рр. мешкав у Росії, де, зокрема, викладав у військовому училищі. Потім до 1900 р. – професор змішаної школи середньої загальної освіти – *Athenée Royale* у Шарлеруа. Автор книжки: *Hins E. La Russie dévoilée au moyen de sa littérature populaire: l'épopée animale.* – Paris : L. Baillièrre et H. Messager, 1883. – 176 р.

³⁵ Бертран Луї (Bertrand Louis; 1856–1943), бельгійський політик-соціаліст. 1885 р. заснував бельгійську робітничу партію і газету *Le Peuple*. Був керівником самоврядування у Брюссельському окрузі Схарбек (1895–1921), членом парламенту (1894–1926), державним міністром (1918).

³⁶ Афонія може розвинутися і через здавлення нижнього гортанного нерва аневризмою аорти (ліворуч). Про афонію і проблеми з голосом М. Драгоманов

писав до О. Гольштейн ще в серпні 1891 р. (*Драгоманов М. Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...*). – С. 89). М. Драгоманов останні роки страждав серцевою хворобою – аневризмою аорти. 8 (за н. ст. 20) червня 1895 р. він помер на 54-му році життя «від розриву аорти», повернувшись із лекції.

³⁷ Варіація на українське прислів'я: «Не вмер Данила, болячка задавила».

³⁸ *Драгоманов М. П.* Оповідання про заздрих богів (Посвящається М. Павликові) // *Хлібороб*. – 1894. – № 1–2. – 15 січ. – С. 7–9; № 3–4. – 1–15 лют. – С. 15–20; № 5. – 1 берез. – С. 27–29; № 6. – 15 берез. – С. 35–38. Окремо: *Драгоманов М. П.* Оповідання про заздрих богів. – Коломия, 1894. – 56 с.

Драгоманов М. П. Про рай і поступ // *Народ*. – 1894. – № 6. – С. 86–91; № 7–8. – С. 115–122; № 9. – С. 141–142; № 10. – С. 143–151; № 11–12. – С. 159–178. Окремо: *Драгоманов М. П.* Рай і поступ. – Коломия : Ред. «Народа», 1894. – 160 с.

³⁹ Газета радикального напрямку, що виходила два рази на місяць спершу 1891–1895 рр. у Львові, а потім у Коломиї. Спочатку «Хлібороб» редагував І. Франко, а потім М. Павлик та інші. 1891 р. мала наклад у 200 екз., на початку 1895 р. наклад зріс до 1000 екз. Була відома не тільки в Галичині, а й поза її межами. *Хлібороб: 1891–1895: системат. покаж. змісту / склали П. Г. Баб'як, В. І. Хома*. – Львів, 1971. – 54 с.

⁴⁰ Автоцитата М. Драгоманова. В листі до О. Гольштейн від 9 вересня 1891 р. він писав з приводу проблем з голосом і з необхідністю читати лекції, щоб існувати: «Вы спрашиваете, что я думаю делать, если надо будет оставить профессорить. На сей вопрос может быть ответ только в таком роде: думаю выиграть 200 тысяч рублей или быть избрану в академики в национальный институт Малороссийской республики» (*Драгоманов М. Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...*). – С. 91).

⁴¹ Йдеться про спадкоємця і майбутнього царя Болгарії Бориса III (1894–1943). 30 січня 1894 р. о п'ятій годині вісімнадцять хвилин ранку ста пострілами з гармат було оголошено про народження першого сина правлячого великого князя Болгарії Фердинанда I і його дружини Марії-Луїзи Бурбон-Пармської. Князь Тирновський Борис царював у 1918–1943 рр.

Фердинанд I (герцог Фердинанд Максиміліан Карл Леопольд Марія Саксен-Кобург-Гота; 1861–1948), князь Болгарії з липня 1887 р., потім цар Болгарії (засновник Третього Болгарського царства) з вересня 1908 р. до 3 жовтня 1918 р. Після поразки у війні Фердинанд I відрікся від престолу на користь сина Бориса III і покинув країну. Відомий також як ботанік, ентомолог і філателіст.

Його дружина з 1893 р. Кліментина-Марія-Луїза (1870–1899), сестра останньої австрійської імператриці Ціти. Померла через день після народження молодшої дочки у віці 29 років у Софії.

⁴² Йдеться про найстаріший вуз («висше училище») Болгарії – Софійський університет св. Климента Охридського. Заснований 1888 р., через 10 років після звільнення Болгарії, спочатку мав лише один факультет (історико-філологічний) та 7 викладачів: 4 професори і 3 приват-доценти. У 1889 р. був відкритий фізико-математичний факультет, а в 1892 р. – юридичний. М. Драгоманов викладав тут у 1889–1895 рр.

⁴³ Драгоманова Людмила Михайлівна (уродж. Кучинська; 1842–1918), громадсько-культурна діячка, перекладач. Дружина Михайла Драгоманова. У 1860-ті

роки була акторкою. На початку 1870-х років разом з чоловіком виступила співавтором розвідки «Народні говірки й місцевий елемент в освіті» («Вестник Европы», 1874). 1876 р. разом з чоловіком емігрувала, мешкала в Женеві, згодом – у Софії. Російською мовою переклала новели Василя Стефаника. Допомогала Михайлові Павловичу у виданні наукової спадщини свого чоловіка та його листування з Іваном Франком, Лесею Українкою та іншими письменниками.

Діти: Лідія (1866–1937; заміжня за Іваном Шишмановим); Аріадна (Рада; 1877–1954; заміжня за Іваном Трушем), Світозар (1884–1958).

⁴⁴ Російський імператор Олександр III (Романов; 1845–1894).

⁴⁵ Шишманова Лідія Михайлівна (уродж. Драгоманова; 1866–1937), болгарська письменниця, журналістка, театральний і музичний критик, перекладач, громадська діячка. Дочка Михайла Драгоманова. Виросла у Швейцарії, в Женеві закінчила університет і консерваторію. 1888 р вийшла заміж за болгарського письменника Івана Шишманова (1862–1928). Подружжя переїхало до Софії того ж року. Лідія перекладала французькою мовою твори болгарських письменників, входила до Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу.

Чоловік Іван Димитров Шишманов – професор Софійського університету (з 1894 р.). Член Болгарської АН. Міністр освіти Болгарії (1903–1907). Дійсний член НТШ. Посол Болгарії в Києві (1918–1919). Ініціатор і засновник Болгарсько-українського товариства (1920).

Їхній син Дмитро Шишманов (1889–1945) став політиком і дипломатом, був міністром закордонних справ Болгарії (1943–1944). Відомий також як белетрист і драматург.

⁴⁶ Див.: *Драгоманов М.* 1) Письма з Болгарії. Софія, 4 січ. // Діло. – 1891. – Ч. 14, 17 січ. – С. 2. (Зі змісту: Російські нігілісти і революціонери в Болгарії. Російська нота до болгарської влади. Нові екстерновані); 2) Письма з Болгарії. Софія, 4 січ. // Там само. – Ч. 28. 5 лют. – С. 1. (Закінчення справи російських нігілістів у Болгарії).

З цього питання див. також, зокрема: *Заимов Ст.* 1) Христо Ботев, опит за биография от Захари Стоянов. 1 изд. – Руссе : Печатница Н. Л. Каравелова и С-ие 1888. – 478 с.; 2) Миналото: Етюди Върху записките на Захари Стоянов. – София, 1895. – 227 с.; *Бакалов Г.* 1) Русские друзья Христо Ботева // Летописи марксизма. – М. ; Ленинград, 1927. – Кн. 2. – С. 43–59; 2) Христо Ботев и Сергей Нечаев // Там само. – 1929. – Кн. 9/10. – С. 3–37; Авантюры русского царизма в Болгарии: сб. док. / сост. П. Павлович ; с предисл. В. Коларова. – М. : ОГИЗ; СОЦЭЖИЗ, 1935. – 240 с. (перекл. болг.: Варна; Велико Търново, 1991. – 292 с.); *Таринска Ст.* Захари Стоянов и руските революционери народници (към предисторията на «Христо Ботев. Опит за биография») // Захари Стоянов. Нови изследвания и материали. – София, 1980. – С. 256–288.

⁴⁷ Тихомиров Лев Александрович (1852–1923), народник, публіцист. У 1870–1873 рр. навчався в Московському університеті. Член гуртків «чайковців», «Земля і воля», Виконкому «Народної волі», редактор народовольських видань, з 1882 р. представник Виконкому за кордоном. Видавав разом з П. Л. Лавровим «Вестник Народной воли». 1888 р. відрікся від революційних переконань, відкрито виступивши проти колишніх ідей у передмові до другого видання книги «La Russie politique et sociale». Подав прохання про помилювання. Брошура (видана

російською і французькою) «Почему я перестал быть революционером» (1888; 2 вид., М., 1896) зробила можливим повернення Тихомирова в Росію. Після повернення (1889) – монархіст. Автор книги «Монархическая государственность» (1905; репринт, 1992). Від 1913 р. мешкав у Сергієвому Посаді. В 1917 р. відійшов від політичної діяльності, писав художні твори. Видано його щоденники: Дневник Л. А. Тихомирова. 1915–1917 гг. – М., 2008. – 456 с; Дневник Л. А. Тихомирова. 1905–1907 гг. – М., 2015. – 599 с.

⁴⁸ Л. О. Тихомиров у своїй книзі «Монархическая государственность» (М., 1905) зазначав, що питання про «государственную исповедную политику» він розглядав у суперечці з Володимиром Соловйовим на початку 1890-х років: «В 1893 году В. Соловьев поместил в июньской книжке «Вестник Европы» статью «Исторический Сфинкс» (этот сфинкс – Россия, или точнее русское православие). Я возразил в статье «К вопросу о терпимости» («Русское обозрение», июль 1893 г.). Соловьев возразил мне через 9 месяцев в том же «Вестнике Европы» (апрель 1894 г.) статьей «Спор о справедливости». Я ответил статьей «Два объяснения» («Русское обозрение», май 1894 г.). Он ответил статьей «Конец спора» («Вестник Европы», июль 1894 г.), и я закончил полемику «В чем конец спора» («Русское обозрение», август 1894 г.)».

⁴⁹ Незрозуміло, про яку книжку йдеться. Можливо, це: *Mackenzie J. S. An introduction to social philosophy.* – Glasgow : J. Maclehose & sons, 1890. – XI, 390 p.

Kirzhaiev Serhii Mykolaiovych

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

From the correspondence of M. P. Drahomanov: two unknown letters to M. V. Vodovozov of 1894.

This publication introduces into scientific discourse little-known letters of prominent Ukrainian scholar, politician and publicist M. P. Drahomanov (1841–1895), discovered in the fond of V. I. Vernadsky in the Archive of the Russian Academy of Sciences in Moscow. Two letters written in the latest period of the life of M. P. Drahomanov, which are addressed to young economist and publicist Mykola Vasyliovych Vodovozov (1870–1896), expand the source base not only for M. P. Drahomanov’s biographers. They show his ties with Russian liberals, who later formed the core of the party of constitutional democrats. A preface to the publication contains a biography of M. V. Vodovozov, and the author makes a hypothesis on the history of an acquaintance of the correspondent and the addressee, which could be connected with M. V. Vodovozov’s brother, V. V. Vodovozov, and members of the “Shelter Fraternity”, and through them with M. P. Drahomanov. The analysis of the published letters proves that M. P. Drahomanov endeavored to widen through the “Shelter Fraternity” members his contacts with democratic circles in Russia, and also to find financial support for publishing letters of Bakunin and Struve.

Key words: M. P. Drahomanov, M. V. Vodovozov, correspondence.

Киржаев Сергей Николаевич

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Из переписки М. П. Драгоманова: два неизвестных письма к Н. В. Водовозу 1894 г.

Впервые в научный оборот вводятся малоизвестные письма выдающегося украинского ученого, политика, публициста М. П. Драгоманова (1841–1895), выявленные в фонде В. И. Вернадского в Архиве Российской академии наук в Москве. Написанные в последний период жизни М. П. Драгоманова два его письма к молодому экономисту и публицисту Николаю Васильевичу Водовозову (1870–1896) расширяют источниковую базу не только для биографов М. П. Драгоманова. Они являются свидетельством его связей с российскими либералами, которые позднее составили ядро партии конституционных демократов. В предисловии к публикации предлагается биография Н. В. Водовозова, высказывается предположение об истории знакомства корреспондента и адресата, которое могло быть связано с братом Н. В. Водовозова – В. В. Водовозовым и членами «Приютинского братства», а через них – с М. П. Драгомановым. Анализ представленных к публикации писем свидетельствует о том, что через членов «Приютинского братства» М. П. Драгоманов старался расширить контакты с демократическими кругами в России, а также найти финансовую поддержку для издания писем Бакунина и Струве.

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, Н. В. Водовозов, переписка.